

RAŞİD HALİFELEK DEVRİNDE SOSYAL ŞARTLAR*

Sayyid Matlub HUSAYN

Çeviren: Selma ÖZÜLKÜ

Konya Anadolu İmam Hatip Lisesi

ÖZ

Başlığına rağmen makale yalnızca Raşid Halifeler dönemi sosyal şartları üzerinde durmamaktadır. Bu konu ele alınmadan önce İslam tarihçileri ve Müslüman alimler arasında özellikle Cahiliye Devrine ait yaygın olarak kabul gören görüşler sorgulanmaktadır. İlk olarak, Arabistan'ın iç bölgelerinin ve burada yaşayan halkın İslam'ın gelmesine kadar geçen çağlar boyunca yabancı etkilere kapalı halini muhafaza ettiği, bu durumun İslam inkılabının gerçekleştirileceği en uygun sosyal zemine sahip, erdemli ve yaradılıştan üstün vasıflı bireylerden oluşan orijinal Arap toplumunu bozulmaktan koruduğu ve bunun da ilahi planın bir parçası olduğu dile getirilmektedir. İkinci olarak, İslam öncesi Arap toplumunun yozlaşmış ve cahil bir toplum olduğu yönündeki genel kanının gerçeği yansıtmayan, abartılı ve eksik bir yaklaşım olduğu, İslam inkılabının başarısında bu topluma ait unsur ve geleneklerin önemi vurgulanmaktadır.

Makalenin asıl konusu olan Raşid Halifeler dönemi ile ilgili olarak yazar, bu dönemde gerçekleştirilen büyük fetihlerle birlikte Arabistan'a muhteşem bir zenginliğin, bilginin, yeni ve yabancı unsurların -mevali ve köle yığınlarının- aktığını, bunların inşa edilmekte olan İslami nitelikteki yeni toplumun ilerlemesine katkıda bulunduğu kadar sağlıklı bir şekilde gelişmesinin önünü kestiğini ifade etmektedir. Son olarak, eski ile yeninin mücadele çağı olan bu dönemin şartlarının doğurduğu adetlerin/kurumların daha sonraki dönemlerde İslam'ın asli kurumları olarak algılandığına işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Raşid Halifeler, Cahiliye Devri, İslam Toplumunda Mevali ve Köleler, Raşid Halifeler Döneminde Sosyal ve Kültürel Yaşam, Cariyeler.

ABSTRACT

Social Conditions Under the Pious Caliphs

In spite of its title, the article does not only speak about the social conditions under the Pious Caliphs. Before discussing the main issue, the widely accepted views among the historians and Muslim scholars concerning the Age of Ignorance are questioned. Firstly, it is stated that the interior regions of Arabia and the people living there remained isolated through the ages till the coming of Islam; owing to this isolation, the original society of Arabia which had the most favourable social conditions and virtuous and inbornly talented individuals to be turned into Islamic character could preserve its simplicity and this very isolation is

* Makalenin aslı "Social Conditions Under the Pious Caliphs", *İQBAL*, Vol.5, N. 1, 1956-1957, s. 21-53, ismiyle yayınlanmıştır. Makalenin aslına bağlı kalınarak dipnotlar orijinal metinde geçtiği şekilde verilmiştir. Kaynaklar kısmında ise eserlerin tam künyeleri yazılmıştır. (Çev.)

actually the divine planning itself. Secondly, according to the author the extensively held view that the pre-Islamic society of Arabia was corrupted and composed of barren people is not an actual fact, but mostly an exaggerated and incomplete opinion; on the contrary, the elements and traditions of that society played an important role in the success of the Revolution.

As to the main issue of the article the author says that the flowing of the enormous wealth, the knowledge and the new and foreign elements ,i.e., the crowds of the clients and the slaves, into Arabia brought by the great conquests during the age of the pious caliphs not only made a contribution to the improvement of the newly building Islamic society but also hindered the healthy growth of it. t Finally, it is mentioned that the traditions which were the mere products of that era have been accepted as the fundamental institutions of Islam later times.

Keywords: The Pious Caliphs, The Age of Ignorance, Clients and Slaves in Islamic Society, Social and Cultural Life During the Age of The Pious Calips, Slave Girls

GİRİŞ

İlk Araplar ve Coğrafi Faktör

Tarihin başlangıcından bu yana Arabistan, dış dünya ile bağlantısı az, doğal şartları herhangi bir ilerlemeye yahut değişime nadiren izin veren yeryüzündeki ücra yerlerden biriydi. Burada bulunan toplum, ilerleme fikrinin kendisine dahi yabancı kalacak kadar durağandı. Bununla beraber çölde zamanla sosyal hayat gelişti, fakat bölgenin tecrit edilmiş ve dış etkilere kapalı hali devam etti. Arabistan bir ada olmamakla beraber sahip olduğu son derece zor fiziki şartları ve tabiat koşulları, diğer bölgeler ve halklarla muhtemel bütün ilişkileri imkansız hale getirdi. Araplar bu manada yaşadıkları toprağa Ceziretü'l-Arab adını verdiler. Bununla beraber çölün içinde sadece belirli bir çevreye has olmayan, dünyanın herhangi bir yerindeki insan topluluğunun sosyal gelişiminin ilk evresini teşkil eden bir yaşam şekli gelişti. Bu, kabile sistemi üzerine kurulu ve bütünüyle bedevi karakterde bir yaşamdı. Sözü edilen iki esas unsur buradaki sosyal yaşamın gelecekteki gelişimini belirledi. Bölgenin iç kısımları İslam'ın ortaya çıkmasına kadar yabancı etkilerin bozmadığı bakir halini korudu. Buradaki Araplar İslam'ın gelmesiyle birlikte dünya çapında bir önem kazandılar ve evrensel bir devletin kurucusu oldular; ne var ki bu kısa ömürlü çıkışın ardından yeniden tarihin karanlıklarına gömüldüler.

Çölün kenar bölgelerinde daha üst sınıf bir kültürel hayat gelişti. Güney Arabistan, Irak, Filistin ve Ürdün'deki büyük medeniyetler buna örnek olarak gösterilebilir. Bu örnekler, Arap halkının medeni bir millet olabilmek için gerekli bütün vasıflara yaradılıştan sahip olduğu gerçeğinin ifadesidir, ne var ki tarihteki bu Arap atılımı, özellikle Hicaz ve Necid gibi Arabistan'ın iç bölgelerinin İslam'ın ortaya çıktığı döneme kadar olan çağlar boyunca asli sadeliklerini sürdürmüş oldukları gerçeğini fark etmemizi engelleyemiyor.

Burada üzerinde durulması gereken önemli mesele şudur; acaba Arabistan Çölü yabancı etkilere tümüyle kapalı bir bölge miydi yoksa bu çölde eski çağlarda yaşanmış, yavaş fakat istikrarlı ve kademeli bir gelişmenin işaretlerini bulabilir miyiz?

Bu sorunun cevabı olumsuzdur. İç bölgelerdeki Arapların komşu İran ve Roma imparatorluğu, ve Yemen ve Habeşistan ile de birtakım ilişkileri olduğu inkâr edilemez. Fakat bunlar son derece kısıtlı ve sözde münasebetlerdi. Arabistan'ın batı sahilini bir ucundan diğer ucuna geçen, Akdeniz ve Umman Denizini birbirine bağlayan ünlü ticaret yolu üzerinde sadece Mekke, Taif, Yesrib ve San'a şehirleri bulunmaktaydı. Bu şehirlerin sakinleri uluslararası tüccar değildi, bunun yanında ne dünya pazarına sunabilecekleri önemli bir yerli ürüne, ne de bu piyasada aracı olarak iş takibi yapabilecek bir donanıma sahiplerdi. Bu şehirlerdeki halk periyodik olarak bu ticaret yolunu kullanan büyük yabancı kervanların sadece kılavuzluğunu ve koruyuculuğunu yapıyordu. Medeni dünya ile bu (düzeydeki) ilişkiler adı geçen şehrin sakinlerine görünürde bir takım basit kültür öğeleri kazandırdı, fakat bu öğeler sert ve inatçı çöl ikliminin ve sosyal şartlarının şekillendirdiği bu insanlar için asla kalıcı nitelikte olmadı. İç bölge Araplarının İran ile de birtakım münasebetleri mevcuttu; fakat burada bile ilişkiler kültürel zemine değil ekonomik çıkarlara dayanıyordu. Hireli Araplar, İran'dan para ve aynî yardım alıyor fakat İran kültürünü reddediyorlardı. Kısacası, Hicaz bölgesinin dış dünya ile olan bu ilişkilerinin bölge üzerinde herhangi bir kalıcı tesir bırakmadığını görmekteyiz. Arap kabile reislerinin, İslam'ın ortaya çıkmasından kısa bir zaman önce Enûşirvân'ın sarayında verdiği meşhur söylevleri bu gerçeği çok zarif bir şekilde doğrular.¹

İslam'ın Ortaya Çıkışı Doğal Bir Tarihi Süreç Midir Yoksa İlahi Planın Eseri midir?

Burada iki zor soru karşımıza çıkmaktadır:

1.İslam'ın bu muazzam ve hayret verici yükselişi yalnızca Hz. Muhammed'in (sav) öğretileri ile açıklanabilir mi? Yani hiç yoktan mı orada büyük bir medeniyet yükselmişti?

2.Hem Hz. Muhammed'in (sav) ve hem de İslam'ın yüzyıllardan bu yana Arabistan'da hakim olan bölgeye has tarihi şartların doğal sonucu olduğu bir gerçek değil midir?

Bu sorulara cevap verebilmek için en erken zamanlardan itibaren Arabistan'da hüküm sürmüş tarihi süreçler ve ayrıca İslam inkılabının hemen öncesinde bölgede hakim olan sosyal ve ekonomik şartlar hakkında da bilimsel nitelikte bir çalışma yapmak zorundayız. İlk Arapların, çölü kendilerine yurt edinmelerinin ardından sayılarının arttığı, zamanla bu sayının, bölgenin yetersiz kaynakları ve sert iklim koşulları sebebiyle insanların orada daha fazla yaşamlarını sürdürmelerine imkan bırakmayacak şekilde büyük bir rakama ulaştığı, bu sebeple buraya sığmayan nüfusun çöl adanın kıyılarına taştığı iddia edilmektedir. Caetani, Sprenger, Hitti ve Corci Zeydan, bu nüfus taşmasının her bin yılın sonunda düzenli olarak tekrarlandığını gösterme gayreti içindedirler. Bu isimler tarihte dört yahut beş kere bu tür büyük çıkışların yaşandığını dile getirir ve Hz. Peygamber'in idaresinde yükselen Arapların bu büyük çıkışların sonuncusu ol-

¹ Safvet, Ahmed Zekî, *Cemheratü Hutabî'l-Arab*, c. I.

duğunu iddia ederler. Bunu daha önceki nüfus hareketlerinden ayıran tek şey ise bu çıkışın daha organize, askeri nitelikli ve güçlü olduğudur. Her şeyden önce bu iddia doğru kabul edilecek ise daha önceki çıkışların da benzer karakterde olduğunu kanıtlamak zorundayız. Fakat gerek yazılı gerekse yazılı olmayan tarihi kaynaklarda ne Arabistan'ın iç bölgelerinde, ne de sınır bölgelere giren mülteci ve sürgün grupları içinde herhangi bir örgütlü sosyal yaşamın izine rastlamaktayız. Çöl nüfusunun fazlalık kısmının komşu ülkeleri işgal ettiği kesin bir hakikat olmakla beraber bunun asla askeri karakterde olduğu iddia edilemez. Bunlar daima göç ve yağmacı karakterli hareketlerdi. Arapların yaptığı sadece daha merhametli ve verimli topraklara sığınmaktı. Hiçbir yere asla fetih kastıyla girmediler; bu yüzden önceki olaylar Hz. Muhammed (sav) ve İslam'ın hayret verici yükselişinin ekonomik bir eylem olmadığını gösterir. Dahası bu iddiaya bir parça itimat edecek olursak o zaman, bu durumun bütün zamanlar için geçerli kabul edilmesi gerekir. Şu anda Hz. Muhammed'in (sav) doğumundan bu yana yaklaşık 1500 sene geçmiştir ve Arabistan'ın fiziki şartları o dönem ile hala aynıdır; bununla beraber Arabistan'ın iç bölge havuzundan periyodik olarak tekrarlanan taşmaların anlatıldığı bu eski masal, geçen bu uzun devir boyunca bir kez bile yinelenmemiştir. Üstelik bu ilk göçler İslam'ın yeryüzündeki insan yaşamının gelişimi üzerinde bıraktığı kültürel ve manevi etkilerini silik bir şekilde dahi olsa anımsatmaz. Şu halde ikinci sorunun makul varsayımlara dayanmadığı kabul edilmelidir.

İslam Öncesi Arabistan ve Cahiliye'nin Anlamı

İslam'ın ortaya çıkmasından hemen önce Orta Arabistan'da hüküm süren sosyal şartlar meselesinde karşımıza birbirine zıt iki görüş çıkmaktadır. İlk görüşe göre çölün İslam öncesi Arapları kötülük ve yozlaşmışlığın her türlü ile kuşatılmıştı; sürekli olarak kendi içlerinde savaşmaktaydılar; küçük çaplı çekişmeler kabile savaşlarına dönüşmekte, önemsiz yerel kan davaları büyütülmekte ve asırlarca sürmekteydi. Yağmacılık ve haydutluk onur duyulan belli başlı ekonomik faaliyetler olarak kabul edilmekte; içki içmek ve kumar oynamak asil vasıflar olarak değerlendirilmekteydi. Cinsel yozlaşma ve sınırsız sayıda çok eşlilik yaygındı; toplumda kadının esâmesi okunmuyordu; kız çocukları diri diri toprağa gömülüyordu.(vb.) Araplar temiz, örgütlü, kültürlü, ince zevk sahibi ve entelektüel bir sosyal hayat nedir bu konuda hiçbir fikre sahip değildi. İyi yiyecek, iyi bir giyecek ve iyi bir ev nasıldır bilmiyorlardı. Benzer şekilde, hiçbir ahlak mefhumuna sahip değillerdi, bu yüzden ahlaksızlığın en kötü şekilleri içinde adeta yüzüyorlardı. İşte bu sayılanlar sebebiyle bu döneme 'Cahiliye Devri' adı verilmişti. İslam'ın manevi, ekonomik ve sosyal inkılabı böylesi bir altyapıya karşın gerçekleştirilmişti. Doğal olarak bu görüşü, İslam'ın büyük hedeflerini gerçekleştirmek için yeryüzünün en kötü ortamını ve en cahil insanların seçtiği önermesi takip eder. Yani İslam, yeryüzünün en elverişsiz şartlarında büyük bir inkılap gerçekleştirmiş ve bir hiçliğin üzerine büyük bir medeniyet inşa etmişti. Genellikle çoğu Müslüman tarihçi ve ilahiyatçı bu görüşü kabul etmektedir. Hali'nin büyük destanında ve Şibli'nin meşhur Siyer'inde bu görüşün canlı bir şekilde tasvir edildiğini görmekteyiz. Modern yahut eski Müslüman

alimlerin çoğu bu görüşü neredeyse her zaman ve kuvvetle desteklemektedirler. Fakat bu görüşün içindeki gerçeklik payının az olduğunu anlamak için çok fazla ferasete lüzum yoktur. Her şeyden önce ideolojik bir inkılabı gerçekleştirmek için yeryüzünün en kötü şartlara sahip yerini, en berbat ortamını ve en cahil insanlarını ilk laboratuvar olarak seçmek aklın kabul edebileceği bir şey değildir. İnsan sağduyusu ve tarihten öğrendiklerimiz bunun tersinedir. Her türlü sosyal hareket popülerite kazanmak ve genişlemek imkanını sadece elverişli şartlarda ve verimli bir toprakta arar. Hiçbir sosyal hareket başını taşlı dağlara vurup boşu boşuna kendi kendini heba etmez. Böylesine akıl dışı bir hareket Allahın hikmetine atfedilemez.

İkinci olarak, yukarıda çizilen cahiliye devri tablosu sadece abartılı olması bir tarafa, o dönemde hüküm süren gerçek şartların oldukça yüzeysel bir görüntüsünü sunmaktadır. Örneğin haydutluk suç olması yönüyle Arapları cezpt etmiş değildi. Gerçekte haydutluk onlara şövalyelik ruhlarını, yiğitliklerini ve savaşçılık vasıflarını gösterme imkanı veriyordu. Bu işin fenalığını görmüyor değillerdi, fakat işin iyi tarafları onlara daha önemli ve kıymetli görünüyordu. Arapların asla zalim insanlar olarak bilinmiyor olmaları gerçeği bu ifadenin kanıtıdır. Nitekim herhangi birinin sığınma talep etmesi halinde bu talebin mutlaka karşılanması Araplar nezdinde onurlu bir gelenektir. Benzer şekilde, kumar sadece zenginlerin yalnızca kıtlık ve zorluk zamanlarında müptela oldukları bir uğraştı; diğer taraftan elde edilen kazancın tamamı fakirler arasında pay edilmekteydi. Kur'an, içkide ve kumarda gerçekten bir kısım iyilikler bulunduğunu fakat kötülüğünün daha büyük olduğunu ifade ederken bahsedilen bu duruma atıfta bulunmaktadır.² İçki, Araplar arasında yaygın bir alışkanlık değildi. Sadece zenginler içerdi, ancak kıtlık zamanlarında hiçbir şeye aldırış etmeden iyice sarhoş olup kumara dalabilmek için daha çok içerlerdi. Çok eşlilik de Araplar arasında yaygın değildi. Sadece kabile reisleri ve Mekke ile Yesrib'in zengin tüccarları arasında görülen bir adetti. Sıradan bir Arap buna maddi olarak güç yetiremezdi. Hanse, Hind (Muaviye'nin annesi) ve diğer meşhur kadınlarla ilgili rivayetlerde açıkça görüldüğü gibi kadına büyük hürmet gösterilirdi. Kadınlar, sonraları İslam'ın kendilerine tanıdığı hakların tamamına sahip değildi, bununla birlikte dünyanın diğer yerlerindeki hemcinslerinden daha fazla itibara sahiplerdi. Kız çocuklarının diri olarak toprağa gömülmesi sadece Mekke'nin zenginlerinde ve bazı komşu kabilelerde görülüyordu. Bu ulusal bir kötü uygulama değildi. Nitekim İslam öncesi döneme ait kayıtlarda bundan bahsedildiğine rastlamıyoruz.*

İslam Yetişeceği En Uygun Zemini Seçti

Gerçek şu ki, İslam öncesi Arap yaşantısının iyi tarafları tamamen göz ardı edilmektedir. Arapların hata ve eksiklikleri olmakla beraber bunlara kıyasla erdemleri ve yaradılıştan gelen melekeleri çok daha fazlaydı. Nitekim bu halk,

² Bakara 2: 219.

* Yazarın Cahiliye konusundaki yaklaşımını değerlendirme noktasında daha geniş okumalar için bkz. Kapar, Mehmet Ali, *Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul, 1987; Fayda, Mustafa "Câhiliye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 17-19; Demircan, Adnan *Cahiliye Arapları*, İstanbul, 2015. (Çev.)

içinde tarihin akışını değiştirecek bir güce ulaşma potansiyelini taşıyordu. Araplar bir ideolojik inkılabın ilk laboratuvarı olarak faydalanılabilmek kabiliyetine sahipti. Geleneksel kültür öğeleri ve entellektüalizm ile bozulmamışlardı ; Beni İsmail'in Ümmî yani yabancı kültürel etkilerden korunmuş şeklinde adlandırılmasının sebebi de budur. Arapların sadeliği, melekeleri ve sosyal gelenekleri, onların dünya çapında bir inkılabın başlatılabileceği ilk halk olarak seçilmek üzere Allahın gözlerini onların üzerine çevirmesine neden olan temel etkenlerdir. Bu tez Şah Veliyyullah'ın Huccet adlı eserinin ilk bölümünde ve yine Hudarî'nin 'Fıkıh Tarihi' nde büyük bir ustalıkla detaylıca izah edilmektedir. Bahsi geçen her iki eserde de Cahiliye Arap yaşamının İslam ruhuna uygun bir dünya toplumu olarak yeniden şekillendirilip dönüştürülebilecek en uygun sosyal zemini sunduğu iddia edilmektedir. Sonuç olarak, ne tarih ne de akıl Hz. Muhammed'in (sav) hiç yoktan bir medeniyet inşa ettiği ve en elverişsiz şartlar içindeki cahil insanlar arasında bir inkılap başlattığına dair eski görüşü desteklemektedir.

İslam'ın Doğuşu ve Bütün Arabistan'da Sosyal Çatışmanın Başlaması

İslam, yukarıda bahsettiğimiz sosyal yapı ile karşı karşıya idi. Başlangıçta Mekkeliler bu yeni inancın, sadece atalarının dininde köklü değişiklikler getirmeyi amaçladığını düşündüler. Fakat kısa bir zaman sonra bu değişikliğin sadece inanç meselelerinde değil bütün bir hayat anlayışıyla ilgili olduğu açıkça ortaya çıktı. Yeni ve eski güçler arasındaki mücadele sürüp giderken, mücadelenin yaşandığı bu yerden İslami olarak adlandırılacak muhteşem bir toplum ortaya çıktı. Bu, çok ciddi bir mücadeleydi ve hararetle sürmekteydi, fakat artık engellenmesi mümkün olmayan bir değişim sürecine girilmişti. Burada mücadelenin sonuçları yanında mahiyeti ve arka planına da dikkat etmek son derece önemlidir.

Her şeyden önce, Cahiliye'den İslam'a doğru olan değişimin bütüncül ve radikal bir inkılap olmadığına dair tarihte çok fazla kanıt bulunmaktadır. Cahiliye dönemine ait çoğu unsur ve gelenek sadece parlatılmış, yeniden düzenlenmiş ve tekrar İslam'ın ana gövdesine yerleştirilmişti³; aslına bakılırsa Hz. Peygamber bu ana sermayeyi işletmiş ve bu sebeple çok muhteşem bir başarı yakalamıştı. Hz. Peygamber bir dünya misyonu yürütmek üzere gelmişti. Bunun için insanların en zeki, en erdemli ve en insan severlerinden oluşan bir orduya ihtiyacı vardı. Hz. Peygamber sadece öğretilerle ve dışa vurulan bir cila ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi şahsiyetler kazanamazdı. Benzer şekilde, bugün tarihin mucize şahsiyetleri olarak kabul ettiğimiz Hz. Peygamber'in binlerce sahabe yaradılıştan erdemli ve doğuştan kabiliyetli şahıslardı. Hz. Peygamber'in yaptığı şey, bu değerli taşları toplamak, onlara en uygun ve dahice şekillerde biçim vermek ve hiç tükenmeyecek bir ışığı kazandırıp uyumlu bir bütünün içine yerleştirmekti. İslam'dan önceki dönemde kibir duygusuna, zalim bir şövalyeliğe, kanlı intikam savaşlarına, hakiki yerini bulmayan bir cömertliğe, kabile

³ Şah Veliyyullah Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, c. I.

çekişmelerine ve faydadan yoksun uğraşlara adanan bu kabiliyetler artık evrensel düzeyde evrensel ahlaka sahip düzenli ve temiz bir toplumun inşasına tahsis edilecekti. İslam'ın ilk 300 yılı süresince gerçekleştirilen fetihlerin neredeyse tamamen Arap cesareti ve dehasının sonucu olduğu, bunun yanında ahlaki ve entelektüel nitelikteki fetihlerin de daha çok Arapların liderliğinde yürütüldüğü herkesçe bilinmektedir. Sonuç olarak, Arabistan'ın bu asıl toplumunun özünde var olan cevherin Hz. Peygamber'e önemli misyonunda yardımcı olması için ilahi hüküm tarafından özellikle seçildiği tarihten çıkarılacak apaçık bir derstir. Bu yardım karşılığında Arabistan'ın bu dar ve neredeyse hiç tanınmayan toplumu göz açıp kapayıncaya dek bir dünya toplumu haline gelmiş ve yeryüzündeki iyi ve güzel olarak bilinen her şey için mihenk taşı olmuştur.

İslam'ın Sosyal Değişimi Etkileyen Temel Prensipleri

Her şeye hakim olan tek Allah fikri Cahiliye dönemi putlar hiyerarşisini hemen ortadan kaldırdı. Kabile putları, Mekke'nin ana putları ve her biri belirli işlere tahsis edilmiş putların hepsi İslam'ın evrensel ve görünmeyen Allah'ın önünde yıkılıverdiler. Putlara sunulan adaklar, kurbanlar ve çeşitli kefaretlar de terk edildi. Bu putlardan sağlanan ve şahsi ve kabilevi kine yol açan sahte kehanetler ortadan kalktı. Bu putlar tarafından desteklenen kumar, içki ve diğer kötü adetler de ahlak dışı ilan edildi. Hakiki bilginin yegane kaynağının Hz. Peygamber olduğu kabul edildi. Bu kabul, her türlü kehanetin sonunu getirdi ve asırlardır süren kahinlik adetinin yoldan saptırıcı ve zararlı olduğu ilan edildi.

İnsan ahlaki ve iyiliğinin tek ölçüsünün Hz. Peygamber'e iman etmek olduğu kabul ve tasdik edildi. Eski birçok ölçü terk edilmek zorunda kalındı.

Kıyamet günü inancı, ahlak anlayışını düzene koydu ve disipline soktu, Arapların bencilce ve kavgacı huylarının birçoğunun kökünü kazıdı. Sonu gelmeyen kabile savaşları ve şahsi ağız dalaşmaları nihayet yerini doğru yönlendirilmiş sosyal hedeflere ulaşmaya ve bir dünya misyonunun yayılmasına bıraktı. Araplar artık Allah rızasını kazanmak gayesiyle, başka bir Arab'ı değil fakat yeryüzünün neresinde bulunursa bulunsun yeni düzenin düşmanlarını öldürmek için yola düştü.

Kısacası, Arabistan'ın Tanrısı evrenin Allah'ı, Mekke'nin peygamberi bütün insanlığın peygamberi ve kurtarıcısı, İslam ahlak anlayışı bütün bir insanlığın ahlak düsturları haline geldi.

Fakat bu değişikliğin sarsıntısız ve sakin bir şekilde gerçekleştiğini zannetmek hatalı bir tarih anlayışı olacaktır. Her ne kadar Cahiliye çağının bütün iyi geleneklerinin İslam'ın bünyesine katıldığı ve eski Arap erdemlerinin İslam toplumunun temeli görevini gördüğü gerçeğine rağmen, değişimin sancıları şiddetli ve ağırlı oldu. Örneğin, Arapların geleneksel hırsının Uhud ve Huneyn savaşlarında Hz. Peygambere neredeyse gerçek bir yenilgi yaşattığını hepimiz biliriz. Benû Mustalik savaşında baş gösteren şey kabile kıskançlığıydı. Hz. Peygamber'in sıkı talimatlarına rağmen Abdullah bin Cahş disiplini bozdu ve Nahle'deki Mekke kervanını yağmaladı. Sınırsız sayıda çok eşlilik Kuran tarafından yasaklanıp sınırlandırılıncaya kadar devam etti. Oldukça fazla sayıda eski gelenek Hz.

Peygamber hayatta iken kabile düzeyinde yaşanmaya devam etti. Necid, Yemame ve Bahreyn gibi birçok uzak bölgede reaksiyon olarak yeni peygamberler ortaya çıktı. Gerçek şu ki, bu peygamberler muhafazakarlığın birer sembolüydüler; Hz. Peygamber'e değil, sosyal değişime muhalefet etmek istediler.

Özetleyecek olursak, Hz. Peygamber'in ölümünde karşımızda duran Arabistan tablosu, büyük yeni fikirlerin akımı sebebiyle adamakıllı kıvranan bir toprağın resmidir. Bu fikirler Hz. Peygamber'in yakınındaki ahabında çok derin değişimlere yol açtı. Ancak yarımada'nın diğer bölgelerindeki değişim sadece görünürde ve geçici nitelikte oldu, nitekim bu durum, Hz. Ebûbekir'in halifelik makamına çıkışının hemen ardından birdenbire ortaya çıkan Arap ayaklanmalarını açıklar. Bu değişimin nasıl tamamlandığı ve yeni İslam toplumunun nasıl vücuda geldiği Raşid Halifeler dönemine ait bir rivayetler bütünüdür.

II

RAŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE SOSYAL ŞARTLAR

(1)Yeni Toplumu Oluşturan Unsurlar

İslam inkılabı sonucu ortaya çıkan yeni toplum iki ana unsurdan meydana gelmekteydi; diğer bir ifadeyle, yöneticiler yani Araplar ve yönetilenler yani mevali, köleler, cariyeler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler. İnkılabın öncüleri olmaları sebebiyle Araplar toplumda hakim roldeydi. Devlet onlara aitti. Halifeliliğin ekonomik faaliyetleri tamamen onların elindeydi. Devletin en önemli faaliyet alanı olan askerlik mesleği esasen onların sorumluluğundaydı. İslam geniş bir kamu ve sosyal hukuk alanına sahipti, bu alandaki kanunların yorumlanması ve uygulanması da yalnızca Arapların sorumluluğundaydı. Gerek İslam'ın bünyesine dahil edilen, gerekse İslam'ın müdahale etmeden olduğu gibi bıraktığı cahiliye gelenekleri yeni sosyal düzenin ana yapısını meydana getiriyordu. Hal böyle olunca bu alanda da Arap üstünlüğü tartışmasız hale geldi.

Önem sıralamasında Araplardan sonra gelen sınıf mevali sınıfı idi. Bu sınıf kendi içinde bir sisteme sahipti. Bu konuyu ilerleyen sayfalarda ele alacağız; şimdilik sadece bu dönemin sonunda mevalinin yalnızca uzak eyaletlerde değil fakat Arabistan'ın merkezinde dahi Müslüman nüfusun büyük kısmını oluşturduğunu vurgulamak istiyoruz. Mevali, başka topraklarda İslam'ı kabul ettikten sonra Halifeliliğin merkezine ve Arap yarımadasının Mekke, Taif, Kufe ve Basra gibi büyük şehirlerine göç etmiş Arap olmayan topluluğun adıdır. Hür bırakılmış köleler de mevali olarak adlandırılmaktadır ve bunların sayısı da oldukça fazladır. Mevali (teoride) imparatorluğun hür vatandaşları olmakla beraber uygulamada Araplarla aynı sosyal ve hukuki statüye sahip değildi; nitekim Raşid Halifeler döneminde kendilerine önemli politik görevler verilmemişti. Bir anda Arap toplumunun içine çekilen Mevali kelimenin tam anlamıyla yabancı demektir ve bu yüzden topluma etkileri çok derin oldu.

Köle ve cariyeler bu yeni toplumun üçüncü sınıfını oluşturdu. Bu dönemde gerçekleştirilen fetihlerin hızı ve genişliği Arabistan'a yalnızca hesapsız miktarda zenginlik değil sayısız erkek ve kadın köle de getirmişti. Kölelerin sayısı öy-

İlesine hızlı bir şekilde artmıştı ki Hz. Ömer suikastle öldürüldüğü zaman sadece Medine’de yüz binden fazla köle bulunmaktaydı.⁴ Aslında Hz. Ömer köle varlığının tehlikesinden endişe duyuyor ve bu büyük kalabalığı merkezden çıkarmak istiyordu, ne var ki sahabe onunla aynı fikirde değildi ve sonunda ölümü de bu kölelerden birinin elinden oldu. Bir Arab’ın evinde onlarca köle vardı, bu sayı büyük evlerde yüzlere hatta binlere ulaşıyordu. Mes’ûdî’nin rivayetine göre Zübeyr bin Avvam vefatında sayısı bine ulaşan kız köleye sahipti.⁵ Mes’ûdî önde gelen diğer sahabilerin sahip olduğu köle sayılarına dair de benzer rakamlar nakletmektedir. Köleler tam anlamıyla sahiplerinin mülkü idiler, fakat çok defa çabucak azad edilir; bununla beraber sahiplerine bağlı kalmayı sürdürürlerdi; sahip oldukları yabancı kültür bu yapı içinde potansiyel bir güçtü, buna ek olarak aile nüfusunu makul sınırları aşacak derecede genişleten köle kızlar da yeni sosyal düzende diğer çok önemli bir nüfus alanını oluşturmuştu. Bu heybetli yığınlar büyük inkılabı ve inkılabın getirdiği yeni sosyal yasalara rağmen kendi sosyal gelişim süreçlerini sürdürdü ve bu süreçte beklenilmeyen ve istenmeyen birçok yeni adet ve kurum ortaya çıktı. Bu devasa köle nüfusunun fayda mı getirdiği yoksa zarara mı yol açtığı erken Arap tarihinde önemli bir sorudur. Elinizdeki çalışma bu sorunun enine boyuna ele alınacağı yer değildir, fakat şu kadarını söylemek mümkündür ki köleler İslam’ın yeni sosyal düzeninin içine birdenbire çekilmişlerdi; tamamıyla efendilerine tabi olmaları onları aynı zamanda İslam toplumunun asla çözemediği bir problem haline getirmiştir.

Dördüncü kalabalık sınıf, fethedilen topraklarda yaşayan Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusilerdi. Bunlar da fatih sınıf ile temas kurdu ve onların üzerinde kimi zaman doğrudan doğruya kimi zaman da ihtida yoluyla çok derin etkiler bıraktı. Yeni idari sistemin tanzim ve teşekkülünde, Müslümanları kültürün ana öğeleriyle donatmada, felsefe metafiziğine yönlendirilmelerinde ve enteresan mitoloji ile şaşkına dönmelerinde asıl rolü oynadılar. Ayrıca İslam’ın temel düşüncelerinde değişiklik yaptılar ve bu inancın içine zamanımıza kadar hala hazmedilemeyen birçok mefhumu soktular.

Bunlar kısaca İslam’ın meydana getirdiği yeni sosyal düzenin ana unsurlarıdır ve bu düzen meyvesini Raşid Halifeler döneminde vermiştir.

(2)Yeni Fikirler

İslam’ın ortaya çıkışı var olan düzene bir meydan okumaydı. Bu çıkış sadece eski din sistemine değil aynı zamanda önceki sosyal adetlere, eski hümanizma ve devlet şekli ile ilgili fikirlere de meydan okumuştur. İslam kadim fikirlerle müthiş bir çatışma içine girdi, bunu uzun süren ve ağırlı bir mücadele süreci takip etti; her ne kadar bu mücadeleden galip çıkan İslam olmuşsa da yine de birçok taviz vermek zorunda kaldı. Yeni sosyal fikirler çoğunlukla yeni inancın ürünüydü. Dinamik ve evrensel tek Allah fikri her şeyden önce kabile putlarını ortadan kaldırdı, bu şekilde materyalizmin ve bölgeciliğin dar sınırları aşıldı. İslam’ın Allah’ı insanlığın Allah’ıydı, İslam’ın peygamberi bütün bir insanlığa ve-

⁴ Burada zikredilen yüz bin rakamında mübalağa olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. (Çev.)

⁵ Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb*, c. I, s. 434; Corci Zeydan, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmi*, c. I, s. 69.

kil tayin edilmişti ve yeni inancın getirdiği mesaj bütün insanlara sesleniyordu. Bu fikirler bu şekilde her şeyden önce bir dünya kardeşliği tesis etti, bunun ardından insanların eşit olduğunu ilan etti. Her iki anlayış da daha önceki çağlara ve medeniyetlere tamamen yabancı ve kabulü asla mümkün olmayan fikirlerdi. Grekler kendi milletleri dışındaki bütün halkları barbar kabul eder ve onları yalnızca köle olarak görürdü. Romalılar imparatorluk ırkından olmayan halklara vatandaşlık hakkı vermezdi. İranlılar idarecilerinin kutsal olduğuna inanırdı, bu yüzden halk gerçek manada İran aristokrasisinin kölesiydi. Oldukça gelişmiş Hint kültürü, halkı yüzlerce sınıfa ayırmıştı; en tepedekiler tanrılığa yükselir, en aşağıdakiler ise günahkar olarak alçalırdı. Hal böyleyken İslam'ın bu yeni fikirleri insan düşüncesinde büyük bir inkılap yaptı. İnsanoğlunu bütün ulusları içine alan tek bir topluluk olarak düzenleyen ilk din İslam'dır. Böylesi bir toplumun doğumunun sancılı tecrübelerden ve zorluklardan geçmesi kaçınılmazdı, bununla birlikte uluslararası nitelikte yeni bir toplumun vücuda geldiği ve çağlar boyunca varlığını koruduğu inkar edilemez bir gerçektir.

Yeni toplum kendisini güçlendirebildi, bu kısmen doğasında/bünyesinde var olan kuvvetten kısmen de kendisini İslam'ı bütün yeryüzüne hakim kılmak ve insanlığı İslamlaştırmak gibi bir dünya misyonuna adanmış olmasından kaynaklanır. Bu misyon Müslümanların zihinlerinde ve kalplerinde canlılığını korudukça dünyanın her yerini karış karış adımladılar ve her yöne doğru varabilecekleri en son yere kadar harekete geçtiler.

Bununla beraber dünyanın her yerinde bu muazzam hareketin aleyhine çalışan birçok muhalif unsur mevcuttu. Kabile kıskançlığının nüksetmiş olması bu unsurlar arasındadır. İslam bu duyguyu bastırmış fakat tamamen yok edemişti. Nitekim Hz. Osman döneminin sonlarında yeniden patlak veren bu duygu çok çirkin bir hal almış ve nihayetinde halifenin öldürülmesine yol açmıştı. Kabile kıskançlığının yeniden ortaya çıkması İslam'ın ilerleyişini bir süreliğine durdurmuş ve Raşid Halifeler döneminin sonunu getirmiştir. İslam'ın güçlü bünyesi bunu bir yüzyıl daha taşımış fakat İslam'ın siyasi bünyesine yapısına bu denli erken bir dönemde giren bu felaket onun kaçınılmaz sonu olmuş, diğer taraftan büyümesini ve genişlemesini çok uzun zaman durdurmuştur.

İslam cemaatine katılan Arap olmayan halkların düşmanlığı da bu muhalif unsurlar arasındadır. Raşid Halifeler döneminde devlet aslında bir Arap devleti idi. Arap olmayan milletlerin bu devletin idaresindeki payı çok küçüktü. Bu durum Arapların üstünlük hissi ile birleşince fethedilen topraklardaki ırklar arasında şiddetli bir reaksiyona sebep oldu. Bu reaksiyon çeşitli yerlerde milliyetçi hareketlere dönüştü ve İslam'ın yeni dünya düzenini ciddi şekilde tehdit etti. Bu durumun düzeni yıkamadığı ama büyük ölçüde zayıflattığı doğrudur.

Kadim dinlerin düşmanlığı aynı unsurlar arasındadır. Bu dinlerin mensupları ya İslam'a içten zarar vermek için İslam'ı kabul ettiler ya da kendi dinlerinde kaldılar ve İslam'ı dışarıdan yıkmak için dış güçlerle beraber gizli planlar yaptılar. Raşid Halifeler dönemi aniden sona erdiğinde bu güçler hala etkindi.

Elimizdeki genel tabloya göre Raşid Halifeler dönemi yeni, güçlü ve dina-

mik fikirlerin eski, yozlaşmış, zayıf ve bunak beşeri inanış ve düzen fikirlerine meydan okuduğu büyük bir sosyal mücadele çağıdır. Bu dönem, büyük bir heyecan ve mucize, beşeri düşünce ve sosyal reaksiyon alanında umulmadık ve güzel keşiflerin yapıldığı bir çağdır. Bu tablonun içinde çatışmalar mevcuttu fakat bunlar çaresizlik, çürüme ve başarısızlık manzaralarından çok, gözle görülür bir neşe, ümit ve memnuniyet panoraması sunmaktaydı.

(3) Dönemin Sosyal Kurumları

(a) Aile Kurumu: Bir sosyal yapı birimi olarak aile Cahiliye döneminde de mevcuttu, fakat faaliyet alanı ve fonksiyonu, mevki ve sosyal itibarı tam anlamıyla tanımlanmamıştı. Çok eşlilik olağandı, boşanma olayları da sıklıkla görülmüyordu; evlilik akdi sadece âdet yerini bulsun diye yapılıyordu; bu akdin ne herhangi bir kutsallığı ne de bir itibarı vardı. Arap kabile reislerinin evinde cariyele de bulunuyordu, fakat bunların sayısı oldukça azdı.

İslam'ın gelişiyle beraber sosyal yaşamın bütün bu problemlerine daha kapsamlı ve kesin yasalar getirildi. Aile, toplumun en saygın birimi olarak kabul edildi. Sosyal kalkınmanın tamamı ailenin hizmetine sunuldu. Her iki cinsin görev ve sorumlulukları belirlendi, evlilik kutsal bir sözleşme olarak sayıldı, boşanma asla hoş görülmeleyen bir durum olarak nefretle karşılandı, çok eşliliğe sınır getirildi, erkek ve kadınların hak ve sorumlulukları net bir şekilde ifade edildi; bu şekilde yeni bir sosyal düzen vücuda gelmiş oldu. Bu düzen, Hz. Peygamber hayatta iken ölçülülük, insan sevgisi, sosyal adalet ve iyiliğin yeğane görüntüsüydü. Ancak Raşid Halifeler dönemiyle beraber şartlar çok hızlı ve anormal bir şekilde değişti. Özellikle Arabistan ve uzak eyaletlerdeki Arapların evleri zenginlik, ihtişam ve medeni dünyanın tamamının sahip olduğu inceliklerle doldu. Dünya hayatında iyi görülen ve sahip olunmaya değer her şey sıradan bir Arap'ın ayakları önüne serildi. Dilenciler bile sultan oldu. Sadaka verecek kimse kalmadı. Bütün bu zenginlik ve bolluğun, ilk zamanların zühd hayatını, sadeliğini, din davasına adanmışlık halini ve aslını muhafaza eden Bedevi Arap erdemlerini köklü bir değişime uğratacağı kaçınılmazdı ve bu, kötüye doğru bir gidiş demektir. Arapların yönetici konumda olması sebebiyle bütün bir İslam dünyası bu gidişten etkilendi.

Her şeyden önce, Kur'an'ın güzel ve doğru öğretilerine ve Hz. Peygamber'in kesin emirlerine rağmen ailenin aslında olması gerektiği şekilde tanınmadığını ve layık olduğu sosyal mevki kazanamadığını görmekteyiz. Çoğu kez Arap kadınlarından nefret edildi, çünkü bu kadınlar ne güzeldi ne de kültürlüydüler. İlk zamanlar Romalı olarak bilinen, özellikle İranlı ve Avrupalı köle kızlar seçkin tabakanın gözdesi oldu. Kısa bir zaman sonra köle kızların sayısı Arap kadınların sayısını geçti ve bu aşırılık yeni durum üzerinde son derece etkili oldu. Arap evleri iç savaş meydanına dönüştü. Aile dayanışması ve birliği ciddi şekilde zarar gördü. Hiç kuşkusuz kadının saygınlığı ciddi derecede azaldı. Çocukların büyütülüp terbiye edilmesi güç bir sosyal sorun haline geldi. Yabancı kadınlar, özellikle İran kökenli olanlar beraberlerinde kendi kültürlerini ve kalıtsal özelliklerini getirdi ve Arap toplumuna hakim olmaya başladılar. Bütün bunlar büyük bir

karmaşa doğurdu; maddi refahın içinde bu değişimin etkileri ne fark edildi ne de dikkate alındı. Zaman içinde bu durum sadece kadim Arap mirasını değil, İslam'ın temel fikirlerini de tahrip etti. Modern birçok alim tarafından dile getirildiği gibi çok eşlilik, cariyelik ve boşanma sıklığı İslam toplumunun dejenerasyonunun ve parçalanmasının ana nedenleri oldu. Bu yüzden bu problemlerin bilimsel bir zeminde düşünülmesi gerekmektedir.

Kuran'ın hem lafzı hem de ruhu açısından düşünüldüğünde İslam'ın çok eşliliğe normal bir uygulama olarak olumlu bakmadığı son derece açıktır. Kur'an-ı Kerim'de 'Biz sizi çift(ler) olarak yarattık'⁶ buyrulmuştur. Bir erkeğe birçok kadını eş kıldık buyrulmamıştır. Ve yine kadınların erkekler, erkeklerin de kadınlar için elbise olduğu⁷ kesin olarak ifade edilmiş, böylelikle bu iki cinsin birbirinin tamamlayıcısı olduğuna ve bir bütünü meydana getirdiğine işaret edilmiştir. Bu ayette bir erkeğin dünya hayatındaki sosyal yaşamını bir kadın topluluğu ile değil sadece bir kadının eşliğinde en iyi şekilde yaşayabileceğine dair net bir tavsiye vardır. Başka bir Kur'an ayetinde kadın ve erkeklerin karşılıklı olarak birbirleri için doyum ve rahatlama vasıtası kılındığı ifade edilmektedir.⁸ Bütün bu ayetlerin apaçık manası, İslam hukukunun tek eşliliği normal kabul ettiğidir.

Hz. Peygamber'in uygulaması da bu tezi desteklemektedir. Nitekim kendisi 50 yaşına kadar yani tutkunun ve gençliğin getirdiği istekler kuvvetli iken, etrafında birçok güzel kadınla evlilik ve bu yolla asil ailelere girme fırsatı oldukça fazla iken tek eş ile yaşamını sürdürmüştü. Bütün bunları yapmaktan sakınmıştı. Hz. Peygamber, eşi Hatice'nin vefatından sonra birkaç evlilik daha yapmıştır ve bunun için önemli sebepleri vardır. Her şeyden önce eşlerin sayısını sınırlayan mutad bir kanun henüz mevcut değildi. Bu konudaki hüküm gelince Hz. Peygamber de yeni bir evlilik yapmaktan men edilmiş oldu. İkinci olarak Hz. Peygamberin evliliklerinin bir çoğu kabile reislerinin sempatisini ve desteğini kazanmaya yönelik diplomatik ve politik nitelikte evliliklerdi. Bazı evlilikler dostça ilişkileri güçlendirmek amacıyla yapıldı; örneğin Hz. Peygamber ilk iki halifenin kızları ile evlenmiş, kendisi de iki kızını sonraki iki halifeye vermiştir. Yine Hz. Safiyye ve diğerlerinde olduğu gibi bazı kadınlarla evliliği o kadınların zor zamanlarında kendileri için saygın bir sığınak olmak ve onlara yaraşır bir vakar içinde muamelede bulunmak kastıyla yaptığı evliliklerdi. Zeyneb bint Cahş'la evliliği gibi kimi evlilikleri de eskiden beri süregelen kötü sosyal adetlerin yeniden düzenlenmesi içindi.

Yukarıda dile getirilen bütün bu meselelerden öte çok eşliliğin Arabistan'da olağan bir uygulama olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Bu yüzden tek eşlilik gibi zor bir reform tam manasıyla uygulanamadı. Ayrıca insan topluluğunun doğası da tek eşlilik hükmünde bir parça esnek davranmayı gerekli kılıyordu. İslam bazı fevkalade durumlarda esnekliğe müsaade etti. Bunlar olağandışı durumlardır

⁶ Nebe' 78: 8.

⁷ Bakara 2: 187

⁸ Rüm 30: 21.

oysa insan yaşamı genellikle normal yollardan akışını sürdürür. Dolayısıyla, çok eşliliğe izin veren ayet ne bir emirdir ne de bir tavsiye. Bu sadece bir ruhsattır ve ruhsatlar asla hüküm olarak kabul edilemezler. Şu halde, dönemin kötüye giden evlilik kurumu adına İslam'ın sunduğu bu güzel çözüm suistimal edilmiştir. Raşid Halifeler dönemi boyunca insanlar bu müsaadeyi sadece bir emir olarak kabul etmekle kalmayıp İslam esaslarından daha temel bir hüküm olarak gördüler. Bu durumun istisnasını bulmak zordu. Normal olan uygulama her müslümanın köle kızlara ek olarak dört eşe kadar olan müsaadeyi sürekli olarak kullanmasıydı. Fakat daha önce ifade ettiğimiz gibi dönem fetihler çağıydı ve dünyanın her yerinden Arabistan'a zenginlik akıyordu, bu sebeple şimdilik ekonomik darlık hissedilmiyor ve hızla çoğalan sosyal felaketler ciddiye alınmıyordu. Fakat Raşid halifeliğin sonraki yıllarına feci trajedilerin izleri bulaştı, dikkatli bir tarihçinin kolayca görebileceği gibi aslında politik üstünlük mücadelesi sadece şahsi hırsların değil sosyal kargaşanın da neticesiydi. Müslüman aristokrasi pagan İran efendilerinin ideallerini kalplerinde yaşatır hale gelmişti, bu arzular tamamen maddeci bir kültürün sembolü olan diplomasinin ve politik entrikaların bütün fenalıklarının büyümesini beraberinde getirdi. Açıkça görülebileceği gibi Raşid Halifeler döneminin sonunda Müslümanların o ilk coşkusu, samimiyeti ve tebliğ gayretleri adamakıllı canlılığını yitirdi; bu durumun apaçık nedeni artık Müslümanların ruhun cezbesinden daha çok beden ihtiraslarıyla ilgili olmalarıydı.

(b) Cariyelik ve Kölelik Kurumu: Her iki problem birbiriyle yakından ilgilidir. İslam'ın köleliği açıkça fesh eden bir hüküm bildirmediği söylenir; ilk Müslümanların uygulamaları da güçlü bir argüman olarak bu tezi desteklemek üzere aktarılır, ancak bu iki olgu da doğru değildir. İslam insanın özgür olduğunu, başka herhangi bir insanın esaretini kabul etmemesi gerektiğini, yalnızca Allah'a boyun eğmekle emrolunduğunu herhangi bir belirsizliğe izin vermeyecek şekilde beyan etmiştir. Herhangi bir din ayrımı gözetilmeksizin bütün insanların kardeş olmaları istenir. Kuran'da yukarıdaki fikirleri teyit eden sayısız ayet vardır. Örneğin;

'İnsanlar tek bir ümmetti.'⁹

'İnsanlar tek bir ümmetti, sonra ayrılığa düştüler.'¹⁰

'Rabbin kendinden başkasına kulluk yapmamayı emretmiştir.'¹¹

'Hüküm ancak Allah'a aittir; O size kendisinden başkasına tapmamayı emretti.'¹²

Şimdi asıl sorun olan kölelik meselesine dönecek olursak bu hususta yapılacak en iyi şey herhangi bir bahane ileri sürmeksizin bu konuya dair Kur'an'dan açık bir ifade bulmaya çalışmaktır. Kur'an, İslam devleti sınırları içinde herhangi bir vatandaşın her ne sebeple olursa olsun köleleştirilmesini

⁹ Bakara 2: 213.

¹⁰ Yûnus 10: 19.

¹¹ İsrâ 17: 23.

¹² Yûsuf 12: 40.

kabul etmez. Yabancı bir toprakta Müslüman askerlerin sivillere karşı herhangi bir tasallutunu, alıkoymasını yahut köleleştirmesini hoş görmez. İslam toplumunda köleliğin tek kaynağı savaşlardır. Sadece savaş tutsakları köle olarak alınabilir. Bunlarla ilgili olarak Kur'an, devletin bu tutsakları öldürebileceğini, hapsedebileceğini veya fidye ile yahut fidyesiz serbest bırakabileceğini ifade eder. Bütün bunlar farklı seçenekler olarak devletin önüne sunulmuştur. Devlet o anki duruma göre bunlardan birini benimseyebilir. Raşid Halifeler dönemindeki uygulamada bu seçeneklerin hepsi benimsenmiştir. Fakat çoğu durumda tutsaklar savaşanlar arasında köle olarak dağıtılmıştır. Bunun iki sebebi vardır; birincisi, o dönemde bu kadar büyük sayıda insanı hapishanelerde tutabilecek usule uygun bir düzenin mevcut olmamasıdır. İkinci sebep Müslümanların, tutsakların savaşanlara köle olarak verilmesiyle zamanla İslam'ı kabul edebilecekleri ve iyi birer vatandaş olabilecekleri şeklindeki düşünceleridir. Çok kere ikinci anlayış hakim olmuştur, bu yüzden İslam tarihinde, bu tarihin yazılmasında ve yapılmasında muhteşem rollere sahip azad edilmiş kölelerin göz kamaştırıcı örnekleri bulunabilmektedir. Bununla beraber Kur'an'da tutsakların şahıslara köle olarak verilmesi hususunda devleti mecbur tutan hiçbir hüküm mevcut değildir. Şayet ahlaki, politik ve ekonomik koşullar değişirse bu seçenek de herhangi bir ilke çiğnenmeksizin terk edilebilirdi. Sonuç olarak öyle görünüyor ki Müslümanlar İslam hukukuna tam anlamıyla uymuş olsalardı toplumda kölelere rastlanmayacaktı. Yine de bu kanuna kısmen riayet edilmiştir. Erkek köleler çoğu kez ve çok geçmeden azad edilmiş, fakat kadın köleler galip gelenlerin ihtiraslarını tatmin etmek için serbest bırakılmamıştır. Raşid Halifeler döneminde Müslümanların evleri ağızına kadar köle kızlarla dolu haldeydi. Bu durum kaçınılmaz sonucu lüksün, suçun ve sosyal nifakın artmasıydı. Aslına bakılırsa bu kötülüğe karşı başvurulacak nihai çare tutsakların savaşanlar arasında dağıtılması uygulamasının terk edilmesi idi. Fakat bu uygulamadan asla vazgeçilmedi.

İ
S
T
E
M
26/2015

Diğer taraftan Kur'an'da konuyla ilgili herhangi bir hüküm olmamasına ve kesinlikle İslam'ın ruhuna ters düşmesine rağmen Müslümanlar- çünkü İslam'a göre yalnızca savaş tutsakları köle olarak alınabilir ve kölelerin ticari mal olarak ithal edilmesine müsaade edilmez- gayri müslim topraklardan köle getirmeye başladı.

Bu bağlamda en önemli problem köle kızların diğerleri ile eşit statüye ve herhangi bir evlilik sözleşmesine sahip olmaksızın eş olarak alınıp istismar edilmelerine dair olan yasal müsaadedir. Bu uygulama Raşid Halifeler döneminde oldukça yaygın bir hale gelmişti Nitekim Mes'ûdî'nin rivayetlerine güvenecek olursak birçok önde gelen sahabenin bizzat kendi hanelerinde büyük rakamlarda köle kız barındırdığını görürüz. Burada karşımıza çıkan soru şudur; Kur'an ve sünnette bu uygulamanın lehine kesin herhangi bir emir var mıdır yoksa bu sadece görünürde hukuka uygun olarak yapıldığı iddia edilen bir uygulama mıdır? Çok eşliliğe müsaade eden ayet aynı zamanda şayet birden fazla

kadının eş olarak alınmasına güç yetirilemiyorsa sadece bir eş ile ya da sağ elin sahip oldukları ile yetinilmesini de beyan eder.¹³ Bu ifadeler-yani sağ elinizin sahip oldukları- fıkıhçılar tarafından köle kızların eş olarak alınabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Fakat daha reform yanlısı bir yorum ile bu ayet, hür kadınların bulunmadığı bir durumda köle bir kıza eş statüsü verilebileceği şeklinde de yorumlanabilir. Fakat maalesef bu sonraki mana asla kabul görmemiştir. Bizzat Hz. Peygamber hayatta iken kadın savaş tutsaklarının köle olarak verildiğine dair tarihi veriler düşünüldüğünde problem daha da içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Ne var ki Benû Kurayza ve Hayber Yahudileri ile yaşanan çatışmalar da esir alınan seçkin kadınların cariye olarak alındıklarına dair çok fazla kanıt yoktur. Safiyye ve Reyhane bu iki savaştan Hz. Peygamber'in hissesine düşen iki kadındı. Hz. Peygamber bu iki kadınla da nikahlanmış ve onlara tam bir hukuki statü vermiştir. Hz. Peygamber kendi hanesinde hiçbir zaman köle kız bulundurmamıştır. Raşid Halifelerden herhangi birinin cariyeye sahip olduğuna dair kanıtlar da yetersizdir. Eğer sözü edilen uygulama Raşid Halifeler döneminde yaygınlık kazandıysa bu, bahsi geçen durumun İslam'ın önerdiği bir şey olduğundan değil sadece Cahiliye devrine ait bir adetin devamı olmasındandır. Bu şekilde birçok adet varlığını sürdürmüştür. Değişim o kadar hızlı bir şekilde olmuştur ki inkılabın hararetinde daha küçük problemlere gerekli dikkat gösterilememiştir. Raşid Halifeler, inkılabın doğurduğu problemleri çözecek yeteri kadar zaman bulamamıştır. İnkılab birden bire patlak vermiş, fakat problemler büyümeye devam etmiştir. Cariyelik bunlardan bir tanesiydi. Emevi idaresi sürsünce bu konuya ciddi bir özen gösterilmedi. Abbasilerin iktidara gelmesiyle bu sosyal pratiğin doğurduğu felaket gün gibi apaçık meydana çıktı ve alttan alta Müslüman toplumun asıl nüvesine zarar vermeye başladı. Köle kızlar açık piyasada alınıp satılabiliyor, amirler ve halifelerin lütuflarını kazanmak için kendilerine takdim edilen en iyi rüşvet ve hediye eşyası olarak kabul görüyorlardı. Şayet Müslümanlar bu meseleye gerekli özeni göstermiş olsalardı ve cariyelik kurumu için yasal dayanak aramaktan kaçınınsalardı bütün bu hadiseler durdurulabilir ve yol açtığı zarar ortadan kaldırılabilirdi. Bu durum açıkçası Müslümanların tertemiz isimlerine ve sorumlusu olmadığı halde İslam vakarına leke sürmüştür.

c) Yahudi ve Hristiyanlar İle Evlilik Münasebetleri: İslam, Yahudi veya Hristiyan bir kadın ile evliliğe müsaade eder. Bu izin tek taraflıdır; Müslüman kadınların ehl-i kitap erkeklerle evliliğine müsaade edilmemiştir. Yahudi bir kadının Müslüman bir evin içine getirilmesinin ilk örneği Benû Kurayza'nın Medine'den çıkarılmasında esir olarak alınan ve Hz. Peygamber'in hissesine düşen Reyhane'dir. Reyhane hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Hz. Peygamber'in kendisi ile evlenip evlenmediği kesin değildir; bilinen şey her iki durumda da O'nun himayesi altında azad edilmiş bir kadın olarak yaşadığıdır. Fakat diğer birçok Yahudi kadın evlilik yoluyla müslüman hanelerin içine girmişti. Hiç kuşkusuz bunlar yüksek bir kültüre sahipti, Yahudi kadınlar daha nezaketli, zarif ve güzeldi,

¹³ Nisa 4: 25.

bu özellikleri sebebiyle Müslümanlardan rağbet gördüler. Bununla beraber Hz. Peygamber ve Hz. Ebûbekir dönemlerinde Kıpti Maria hariç Müslümanların sahip olduğu Hristiyan kadınlar mevcut değildi. Fakat Hz. Ömer döneminde Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethiyle İslam çok büyük Yahudi ve Hristiyan cemaatleri ile doğrudan temasa geçti. Diğer taraftan İslam'ın ehl-i kitap kadınlarla evliliğe müsaade etmesi sonucu fatihler evlerini bu kadınlarla doldurmak konusunda tereddüt etmedi. Irak'taki bir Arap kabilesinin Hristiyan reisi Abdu'l-Mesih'in kız kardeşinin hikayesi bu eğilimi çok iyi açıklar. Hristiyan ve İranlı kadınların ,kaba, görgüsüz, eğitimsiz ve kibirli Arap kadınlarından daha hoş ve daha iyi birer eş olduklarına dair hakim bir kanaat vardı. Bu eğilim öylesine büyüdü ki Hz. Ömer bu konudaki müsaadeyi geri çekmek zorunda kaldı. Hz. Ömer'in bu hareketi felaketin boyutlarının bir hayli büyüdüğünün ve Hristiyan ve Yahudi kadınlarla beraber gelen yabancı unsurların Müslüman hanelerin ekonomisini ve toplumunu ne kadar bozmuş olduğunun açık bir göstergesidir. Bununla beraber bu kadınların değerli katkıları da yok değildi. Sahip oldukları iyi eğitim, terbiye ve kültürel unsurların Müslüman toplum üzerinde olumlu etkileri oldu. Nitekim çöl sakinlerinin kabalığını ve barbarlığını törpüleyip parlatmak hususunda uzun bir mesafe katettiler . Bu kadınların Arabistan'ın merkezinden ziyade dış eyaletlerde özellikle fethedilmiş Roma İmparatorluğu topraklarında etkileri çok daha büyük oldu.

Özetleyecek olursak, Müslümanların aile yapısı Raşid Halifeler döneminde köklü bir değişikliğe uğradı. Safkan Arapların sayısı oldukça azdı; savaşın gerekliliği ve idari kadro ihtiyacı Arapları büyük ailelere sahip olmaya ve sayıca mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde çoğalmaya zorluyordu.¹⁴ Örneğin Mühel-leb bin Ebi Sufra arkasında 300 çocuk bıraktı, Abdurrahman bin el-Hakem el-Emevi'nin ise 200 tane çocuğu vardı. Dönemin gereği, sayıca güç elde etmekte; hal böyle olunca çok büyük ailelerin devamından kaynaklanan diğer sorunlar ne dikkate alındı, ne de bu problemler o sırada çok ciddi göründü. Bir tek evin içinde Arap hanımlar, köle kızlar ve ehl-i kitap kadınlar arasında yaşanan kültürel çatışma büyütülmeyecek gibi değildi. Benzer şekilde bu tür ailelerin sebep olduğu sık sık yaşanan kavgalar ve cinayetler de oldukça vahimdi. Bununla beraber İslam'ın sahip olduğu ciddi kuvvet bu problemleri süpürüp atıyor ve çeşitli yönlerdeki ilerleyişini durdurmasına izin vermiyordu. Ancak zamanla bu problemler büyük oranlara ulaştı ve Arap toplumunu paramparça etti. Dört Halife döneminde Müslümanların içinde bulunduğu refah seviyesi gözlerimizi kamaştıracak ve aklımızı altüst edecek düzeyde idi. Bu sebeple her şeyin güllük güllüştanlık olduğunu zannediyoruz. Hiç şüphesiz bu toplum, büyük ideallerin ve insanların toplumuydu, bununla beraber aynı toplumun kendi cemaati içinde birçoğunun sadece lekesiz İslam anlayışına değil toplumun kendi geleceğine de ciddi şekilde zarar verdiği kanıtlanmış adetleri beslediği kolayca inkar edilemez. Sadece o dönemin ürünü olan bu adetlerin birçoğu sonraları İslam'ın daimi sosyal ilkeleriymiş gibi kabul görmekle kalmamış, aynı zamanda İslam top-

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c.II, s. 147; Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, c. IV, s. 42.

lumunun sağlıklı büyümesini kesin olarak durdurmuş ve yeni hür deneyimlerin önünü kesmiştir. Gerçekte İslam kadınların statüsünde önemli bir değişikliğe yol açmıştı, fakat bu sadece teorik manada böyleydi. Özgür kadınlar ile köle kadınlar arasındaki büyük fark sadece tek tek evlerin mutluluk ve uyumunu bozmamış, aynı zamanda hiç kuşkusuz kadının sosyal mevkini çok büyük ölçüde alçaltmıştır. Köle kadınların sayısı anormal derecede fazla¹⁵ ve durumları içler acısıydı, bu, o günün toplumunun çok acı bir tablosuydu. Bütün olarak değerlendirildiğimizde bir sınıf olarak kadınların dönemin ne sosyal gelişiminde ne de ekonomik ve politik yaşamında çok önemli roller üstlenmiş olduğunu görmüyoruz.

Buraya kadar dile getirilenlerin hepsi Arap ve Müslüman aileler hakkındadır. Aslında Raşid Halifeler dönemindeki gayri müslimlerin sayısı çok daha büyüktür. Fatih halkın elde ettiği zaferin, zenginlik ve ilerlemenin, fethedilmişler paahasına kazanıldığı bilinen bir tarihi denklemdir. Ne yazık ki tarihçilerimiz fethedilmiş toprakların halkları hakkında tahmini bir fikir edinmemizi mümkün kılacak yeteri kadar bilgi sunmamaktadır. Bize söylenen tek şey bu halkların İslam'ın gelişini memnuniyetle kabul ettiği ve onun idaresinde çok mutlu olduklarıdır. Hiç kuşkusuz bu doğrudur, fakat yeni inancın tasdikçilerinin inancın kendisi kadar iyi olup olmadığı tartışmalıdır. Gayri müslim halk büyük halife Hz. Ömer döneminde hakikaten beklentilerinin tamamına kavuştu, fakat Raşid Halifeler döneminin son zamanlarında şartlar çok değişmişti; bu yüzden fethedilen toprakların halklarının ilk iç savaş döneminde gördükleri muamelenin ilk dönemlerde gördükleri muamele ile aynı olduğuna inanmak zordur.

(d) Mevali Statüsü¹⁶: Bu statü kölelik müessesesinden doğmuştur. İslam öncesi dönemde mevcut olan bu sistem, ıslah edilmiş, oldukça genişlemiş ve nihayetinde İslam idaresi altında sosyal hayatta ve dini hüviyette bir yapı olarak tanınmıştır. Kelime olarak Mevla sahip, köle, komşu, kuzen, dost, oğul, amca, misafir, sevgili, halef, damat ve Allah anlamlarına gelmektedir. Bunların çoğu kelimenin mecazi kullanımlarıdır. Hukuk ve tarih alanında teknik bir terim olarak kelime üç yerleşik manaya sahiptir: azad edilmiş köle, vela (himaye) akdi mevalisi ve kan bağı mevalisi.

(1) Azad Edilmiş Köleler: İslam devletinde savaş tutsaklarının savaşanlar arasında köle olarak dağıtılabileceğinden daha önce bahsetmiştik. Bu, kölelerin Müslüman toplumuna katılmalarının bir yoluydu. Her ne kadar İslam'ın kabul etmediği ve onaylamadığı bir uygulama olsa da köleler erken dönemlerde ve ortaçağlarda dışarıdan ticari mal olarak getiriliyordu. İslam'ın kölelik kurumunu onaylamadığından da daha önce bahsetmiştik; bu yüzden İslam, hasbelkader Müslüman toplumun içine girmiş kölelerin hürriyetlerini ve tam vatandaşlık hakkını elde edebilmeleri için farklı yöntemler önermiştir. Esasen bu yöntem-

¹⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I, s. 434; Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, c. I, s. 69.

¹⁶ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, c. IV, s. 20-51. Ayrıca bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, c. I. Ahmed Emin konu üzerinde daha çok aydınlatıcı bilgi vermektedir.

ler yalnızca savaş tutsaklarına uygulanırdı, fakat pratikte bütün durumlarda işletilmiş ve her tür köle için tatbik edilmiştir.

(a) En yaygın yöntem kölenin sırf merhametin gereği olarak azad edilmesi idi. Müslümanlar her mutlu olayı fırsat bilerek, (yahut) günahlarına kefaret olması ve buna benzer durumlarda köle azad etmeyi adet edinmişlerdi. Örneğin Hz. Peygamber Mekke'nin fethinden sonra Taif'e askeri sefere çıktığında genel bir bildiri yayınlamış ve kaçıp gelen ve kendileri ile işbirliği yapan bütün kölelerin hür olacağını ve Allah'ın ve O'nun peygamberinin mevlası olarak bilineceklerini beyan etmişti. Gerçekten çok sayıda köle kaçmış ve Müslümanlara katılmıştı.

Uygulama şu şekildeydi: bir köle azad edildiği zaman perçemi ayrılır, serbest bırakılır ve efendisinin mevlası olurdu. Bazen de vela hakkı başka birine satılır ve bu durumda velayet hakkı satın alanın mülkü olurdu. Kimi zaman efendi kölesinden hoşnut olduğunda ona ' Ben öldükten sonra hürsün' derdi. Bu durumda bir köle yarı hür sayılır ve müdebber kabul edilirdi. Köleler çoğu kere evlilik, doğum vb münasebetlerle yapılan kutlamalar vesilesiyle de serbest bırakılırdı.

(b) Kölelerin özgürlüğüne kavuşması köle ile sahibi arasında gerçekleştirilen resmi anlaşma vasıtasıyla da mümkün olurdu; köle, hürriyetinin bedeli olarak sahibine taksitle belli bir miktar ödemeye söz verirdi. Bu anlaşma mukatebe olarak bilinirdi. Meşhur mevlalardan biri olan Sa'id el-Makkari efendisine 40.000 dinar ödeyerek ve her kurban bayramında bir keçi vermek suretiyle hürriyetini elde etmişti.

(c) Köle bir kız, efendisi tarafından eş olarak alınır ve bir çocuk dünyaya getirirse bu durumda efendisi için bu kızın şahsına hürmet göstermek zorunlu hale gelirdi; yani artık ona köle muamelesi yapamazdı, efendisinin ölümünden sonra da başka bir işleme ihtiyaç duyulmaksızın hür olurdu. Ayrıca bu şekilde dünyaya gelen çocuklar da hür vatandaşlar ve hür kadından doğmuş çocuklar gibi miras hakkından yararlanırlardı.

Bununla beraber her türdeki azad edilmiş köleye uygulanan bazı kanunlar da mevcuttu. Genel kurala göre azad edilmiş kişi efendisinin mevlası, efendisi de sahibü'l-vela (vela sahibi) olurdu.

Kimi zaman, vela sahipliğinin azadlık ücretini ödeyen kişiye devredilmesi zorunluymuştu. Genel bir kural olarak efendi, ölümünden sonra azadlısına mirasçı olurdu. Kimi zaman da bir köle efendisinin ' tamamen hürsün' cümlesi ile mutlak hürriyetine kavuşabilirdi. Ebu Huzeyfe'nin mevlası Salim bu şekilde hür olmuştu. İslam'a göre vela sahipliğinin azad edene ait bir hak olduğu ifade edilir, vela sahipliği geleneği de bunun üzerine inşa edilmiştir. Hz. Peygamber'in şöyle söylediği rivayet edilir 'Velayet hakkı köleyi azad edene aittir.' Bu hadisi şerifin sahih olması muhtemeldir ve Buhari'de geçmektedir. Bununla beraber azad edilen kölenin önceki efendisine bağlı kalması şart koşulmamıştır.

(2) Vela (himaye) Akdi Mevalisi: Kimi zaman bir kişi yahut bütün bir kabile

diğer bir kudretli kişi yahut kabile ile ittifak akdederdı. Bu, bir tür resmi bir anlaşmaydı, daha zayıf olan bir kişi yahut kabile bu yolla daha güçlü olanın himaye ve korumasını talep ederdi; Yesrib Yahudilerinin Evs ve Hazreç'in mevalisi olarak kabul edilmesi bu türden bir anlaşmanın sonucuydu. İslam'ın ilk zamanlarındaki mevalinin çoğu bu sınıfa aitti. Araplar fatih konumdaydı, bu durumda fethedilen toprakların halkları hizmet, karşılıklı menfaat ya da sadece işbirliği amaçlı olarak bir Arap kabilesine yahut bir diğerine iltihak ederlerdi. Bütün bir Horasan Abbasilerin mevalisi idi. Benzer şekilde Emeviler İspanya'da çok büyük sayıda mevaliye sahipti. İşin doğrusu her Arap kabilesinin ve her büyük Arap şahsiyetinin kendilerine iltihak etmiş çok büyük sayıda mevalisi mevcuttu. Bununla beraber İslam'a göre sadece Arap olmayan Müslümanlar mevali statüsündedir. Çünkü Müslüman olmayan halk zimmidir, bu kaide Kur'an'ın 'Ey iman edenler! Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin.'¹⁷ ayetine dayanmaktadır.

(3) Kan Bağı ile Oluşan Mevali: Kimi zaman bir mevla başka bir kabilenin mevalisi ile evlenir ve böylece yeni bir mevalilik kazanmış olurdu. İlk önce Huzaa'nın mevalisi olup, sonra Ebu Leheb'in hanesinden mevali bir kadınla evlenerek Benu Haşime iltihak eden şair Sadis'in durumu bu şekildeydi. Mevalinin hürlerle yani Araplarla evlenmesine müsaade edilmediği için bu adet çok yaygındı. Örneğin Hz. Ömer kızını Selman-ı Farisi ile evlendirmek istemişti fakat oğlu Abdullah buna şiddetle karşı çıkmış, sonunda istediği olmuş ve evlilik gerçekleşmemişti.¹⁸

Mevaliye ait bir takım özel ve genel kaideler mevcuttu.

Genel kaideler: Mevali hürlerden aşağı fakat kölelerden daha üst bir statüye sahipti. Örneğin bir mevali köle gibi satılamaz, fakat hür bir kişi gibi evlilik ve miras hakkından yararlanamazdı. Hür bir kadınla evlenemezdi; diyetin yarısını öder ve işlediği suçun yarı cezasını çekerdi vb.

Özel kaideler: Bunlar mevalinin çeşidine göre farklılık gösteren kaidelerdi. Azad edilmiş bir köle miras olarak alınabilir fakat kendisi mirasçı olamazdı; vela (himaye) akdi mevalisi için ikisi de mümkün olamaz, fakat evlilik sonucu kazanılan mevalilikte hem mirasçı olunabilir ve hem de miras bırakılabilirdi.

Bu kaideler daha çok cahiliye döneminde hakimdi ve İslam idaresinde de geçerliliğini sürdürdü. Kur'an ırk ayrımını kabul etmediği için bunlar Kur'an'a dayanan kaideler değildi. Bu kaideleri desteklemek için öne sürülen hadisler her şeyden önce Kur'an ile çelişmekte diğer taraftan sünnetin ruhuna aykırı düşmektedir. Hz. Peygamber yaptığı son hac vesilesiyle verdiği ünlü hutbede çok büyük bir ifade beyan etmiş ve Arab'ın Arap olmayana, beyazın da siyaha bir üstünlüğü olmadığını; İslam'da izzetin ancak dindarlığa ve takvaya bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu açık beyandan sonra mevali kurumunun haklı bir gerekçesi kalmamaktadır. O dönemde mevalinin içinde bulunduğu şartlar hak-

¹⁷ Mâide 5: 51.

¹⁸ Corci Zeydan, c. IV.

kında çok karanlık bir tablo çizilmekte, Kitabu'l-Eğani ve diğer menkıbe kitaplarında inanılması güç rivayetlerden bahsedilmektedir. Bunlar büyük ölçüde güvenilir bilgiler değildir. Gerçek şu ki hicretin ilk yüzyılında fetihlerde koşturan ve İslam meşalesini taşıyan Araplardır; bu yüzden devletin idaresinde kaçınılmaz olarak üstün konumda idiler. Fakat çoğu saygın ve etkili halefin mevali olduğu bilinen bir tarihi gerçektir. Mevali İslam öğretisinin ve uygulamalarının sadık muhafızları olmuştur. Medreselerde müderris olarak hizmet ettiler. Şifahi kültürün yayılması ve gelişiminde yalnızca onlar sorumluluk sahibi oldu. Bürokraside hizmet edenler ve divanda edip olarak bulunanlar yine bu sınıftandı. Hatta Raşid Halifeler dönemi boyunca sekreteryaya işlerinin tamamı mevali tarafından yürütülmüştü. Kısacası askeri alan hariç topluma ait bütün faaliyetler mevali tarafından icra edilmişti.

Mevalinin daha aşağı statüde olduğuna dair anlatılanlar ihtiyatla karşılanmalıdır. Her şeyden önce sadece savaş tutsağı olarak gelmiş olan mevali alt bir sosyal statüye sahipti. İkinci olarak, mevali, nadiren ikinci sınıf muamelesi görüyordu. Bunun en açık örneği Hz. Ömer'in halifelik makamına halef olarak bir mevaliyi göstermek istemesiydi. Hz. Ali dönemindeki mevalinin birçoğu da orduda yüksek rütbe sahibiydi.

Fakat buradaki en önemli husus mevalinin tabi olduğu kaidelerin devletin baskın unsuru olan vela akdi mevalisine uygulanmamış olmasıdır. Evlilik ve miras ile ilgili kaideler çok daha sonraki bir tarihte, Hicrî 4.yy'da düzenlenmiş ve gerçeği söylemek gerekirse ilk zamanların kaide ve örneklerini yansıtmaktan çok o günün adetini yasalaştırmıştır.

Gerçek şu ki sayı olarak mevali Arap imparatorluğu nüfusunun esas unsurunu oluşturmaktadır ve neredeyse Araplarla eşit statüde olmak bir tarafa, aslında durumları onlara göre daha iyidir. Bu iddianın en iyi delili hem askeri hem sivil ilk fetihlerin birçoğunun Arapların liderliğinde mevalinin dehası ile yürütüldüğü gerçeğidir.

(e) Eğlence ve Zevk Hayatı: Hz. Peygamber'in Medine'deki yaşamı süresince Müslümanlar Arabistan'ın kafir kabileleri ile aralıksız bir mücadele içindeydi, çok defa yabancı istilaların tehdidi altındaydı ve bu genç topluluk geniş ve güvenilir imkanlara sahip değildi. İşte bu şartlar halkı ciddi bir ağırbaşlılığa mecbur bırakıyordu. Hayatta kalma kaygısı ve iman davasına sadakat düşüncesi daha ağır basıyordu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra şartlar hızla değişti. Bütün Arabistan Medine'nin sıkı otoritesi altına alındı. Müslümanlar iç işlerini bir düzene koyduktan sonra kendilerini iki büyük komşu devlet yani İran ve Romalılarla mücadeleye verdiler. 20 yıldan daha az bir zamanda bir tanesine tamamıyla hakim olundu, Anadolu hariç bütün Afrika ve Asya eyaletleri halifelik topraklarına katıldı, diğeri de Müslümanlar tarafından ele geçirildi. Bu hızlı ve nefes kesen fetihler Medine'ye ve baştan başa imparatorlukta Arap evlerine çok büyük zenginlik ve bolluk getirdi. Bu bolluğun, zevk ve lüks dolu bir yaşamı besleyeceği muhakkaktı. Bununla birlikte İslam'ın yeryüzüne indiği ve insanlığa yeni idealler ve adetler sunduğu çağ dindarlık çağı idi. Bu yüzden insanlar dini

karakterlerinde ve topluluklarında samimi ve ibadetlerine bağlıydılar; bu durum beraberinde kaçınılmaz olarak alçak gönüllülük ve orta yolu getiriyordu. Buna rağmen ilk zamanların vakarından bahsedilemezdi. Halk önceki başarılarının tadını çıkarıyordu, özellikle daha genç kuşak ahiretten çok dünyaya meylediyordu. Henüz Hz. Ömer döneminde dahi halk yatsı namazından sonra mescitlerde oturuyor, kendilerinin ve atalarının kahramanlıklarını, cesaret ve fedakarılıklarını anlatıyordu. Tıpkı Cahiliye çağındaki Araplar'ın yaptığı gibi o olayların anısına şiirler okuyor ve bunlarla gurur duyuyorlardı.¹⁹

Bu konuyla ilgili bir rivayette Müslümanlardan birinin mescitlerdeki bu tür gevezeliklere karşı çıktığı ve insanların vakitlerini Kur'an, sünnet ve diğer dini meseleler hakkında konuşarak geçirmelerinin çok daha iyi olacağını söylediği aktarılır. Bunun üzerine topluluktan biri ' İstedığın şey her zaman ciddi olmamız ve hiç eğlenmememiz mi ?' diye karşılık vermiştir.²⁰ Bu karşılık aslında o günün ruh halini yansıtmaktaydı. Halifelik dönemi boyunca durum bu şekildeydi. Bu tür bir gevezelik ve cümbüş hikayesi Hz Osman dönemi Kufe valisi Velid bin Utbe hakkında da rivayet edilir.²¹

Bu çağda içki, kumar ve diğer kötü adetlere oldukça az rastlanır. İnsanlar ahlak sınırları çerçevesinde yaşamakta fakat maddi alemin tadını olabildiğince çıkarmaya çalışmaktaydı. Muaviye'nin şöyle söylediği rivayet edilir 'İlk halifeler insanların en namuslusu ve en dindarı idiler fakat bizden daha çok dünyanın tadını çıkardılar'. Bu eleştiri tam bu dönemde yaşamış, dönemin iyisini kötüsünü bilen birine aittir. Sonuç olarak varılan genel kanı şudur; bu dönem bir uyum ve sağlıklı hayat çağıydı; duygular ve fikirler kontrol altına alınmış, maddi lüksün maneviyatın sınırlarını ihlal etmesine ve insanların muhakeme yetisini bozmasına izin verilmemişti. Ancak en sonunda bu kontrol devre dışı kalmış, insanların tutkuları patlak vermiş, üç ve dördüncü halifeler suikasta kurban gitmiş ve bu ideal toplum kendi ölüm çanlarını çalmıştır.

(f)Kadın ve Erkeklerin Serbestçe Bir Arada Bulunması: O döneme ait rivayet olunan birçok hadise ve anekdottan Cahiliye toplumunda erkek ve kadınların serbestçe bir arada buldukları açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin İslam'ın gelişinden hemen önce Yemen'in meşhur şairesi Hansa meşhur Ukaz Panayırında edebiyat jürisi olarak bulunmuştu. Bedir Savaşında da Müslümanlara karşı girişilen muharebede Mekke kafirlerinin cesaretlerini artırmak için şarkılar söyleyerek orduyla beraber yürümüş genç ve güzel kadınları onlara eşlik etmişti. Aynı şekilde fetih senesinde Mekkeliler Hz. Peygamber'e teslim olduklarında kadınları da meydana çıkmış ve bütün emir ve yasaklara uymak üzere Hz. Peygamber'e biat etmişlerdi.

Aslında Arap toplumunda kadınlardan kaçınmak gibi bir anlayış yoktu. Kadın ve erkek kıyafetleri arasında çok fazla bir farklılık mevcut değildi. Zorlu ve haşin çöl yaşantısı kadınların harem dairesi içine çekilmesine izin vermiyordu.

¹⁹ Âlûsî, *Bülûğ'u'l-Erab*.

²⁰ Aynı eser.

²¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. I.

Erkek ve kadın her iki cins de serbestçe bir arada bulunabiliyor, ekonomik ve sosyal faaliyetlere eşit taraflar olarak katılıyorlardı.

Bu cahiliye adeti İslam'ın ilk dönemlerinde bir süre devam etti. Uhud ve Hayber savaşlarında kadınlar yanlarında getirdikleri erzaklar ile savaşçılara yardım destek olmak ve yaralılara bakmak için savaşçılarla beraber harp meydanına girmişti. Hendek Savaşın'da kadın bir hekim Hz. Peygamber'in mescidinde yaralılar için bir ilk yardım merkezi açmıştı. Medine sokaklarında Müslüman kadınlar yüzlerini örtmeden serbestçe yürüyebiliyorlardı. Burka o dönemde kesinlikle kullanılmıyordu; bedevi Arabistan yaşamında asla kullanılmamıştı; hatta günümüzde çölün herhangi bir yerinde burkaya rastlanmaz.

Hemen hemen aynı şartlar Raşid Halifeler döneminde de hakimdi. Örtünme aslında Yahudilere karşı bir korunma vasıtası olarak ortaya çıkmıştı. Fakat artık Medine'de Yahudi bulunmuyordu. Bu yüzden Müslüman kadınlara yönelik taciz endişesi de ortadan kalkmıştı. Bu sebeple Müslüman kadınlar önceki serbestliklerine geri döndüler.

İlginçtir ki İslam hukukunda örtü emri sadece hür kadınlara uygulanır. Ancak hür kadınların Medine'deki oranı yüzde ondan fazla değildi. Bunların dışında kalan kadınlar genellikle çok güzel, kültürlü ve herhangi bir yasaklama olmaksızın gezip dolaşabilen ve büyük şehrin cinsel ahlakını etkilemeyen köle kızlardan oluşuyordu. Yaşam, hiçbir sınırlama ve örtü olmaksızın ilk günlerdeki gibi devam etmişti. Aişe bint Talha ve Sukayne bint Husayn hakkındaki rivayetler meşhurdur. Bunlar ağırbaşlı hanımlardı ve sık sık erkek ve kadınların serbestçe katıldıkları edebi ve müzikal toplantılar düzenlerlerdi. Dört Halife döneminin sonunda Mekke ve Medine müzik alanında İslam dünyasının büyük merkezleri haline geldi ve Emevi sarayına ünlü erkek ve kadın şarkıcılar kazandırdı. Şüphesiz dindarlar bu faaliyetlere hoşnutsuzlukla bakıyorlardı; fakat bunları kınadıklarına dair herhangi bir rivayet mevcut değildir. Modern Sünni görüşe göre ise İslam'ın ilk dönemlerindeki bu sosyal serbestlik ve dini hoşgörü rivayetleri tamamen uydurmadır ve tarihi deliller tarafından kesinlikle reddedilmektedir.

Örtü ve bunun neticesinde ortaya çıkan kadınların haremliği, birçok kadın ve yüzlerce cariye tek bir evin içinde bir arada bulunduğu bir ortamda çok sonraları moda haline geldi. Erkeklerin kıskançlığı kadınları serbest münasebetlerden ve sosyal ilişkilerden men etti, bundan sonra da kutsal kitaplar bu uygulamayı desteklemek üzere kullanıldı. Bu duruma destek mahiyetinde dile getirilen Kur'an ayeti çeşitli şekillerde tefsir edilmiştir; konu üzerinde bir anlaşmaya varıldığından söz edemeyiz. Bu problem hakkında net bir hükmün olmaması, ilahi hikmetin bu şekilde kesin bir emrin açıkça karşısında olduğu anlamına gelmektedir. Sonuç olarak örtü ve haremlik uygulamaları lüksün, bolluğun ve yozlaşmış yapmacık bir kibarlığın neticesinden başka bir şey değildir.*

III

* Kadınların örtünmesi ve haremlik uygulamaları hakkında burada söz konusu edilen çıkarımların yazarın kişisel görüşü ve tercihi olarak anlaşılmalıdır. (Çev.)

YENİ TOPLUM

Raşid Halifeler dönemi, sosyal teşkilatta taptaze ve mükemmel bir tecrübe idi. Bu tecrübe Hz. Peygamber ile başladı, fakat çiçek açması ve dünyayı geride bırakan yeni bir sosyal düzen içinde meyve vermesi kendisinden sonra oldu. Doğrudan doğruya İslam hakimiyeti altına giren ülkeler bu yeni ruhla inşa edildi ve onun mucizesi ve incelikleri ile buluşturuldu. Ancak bu dünyanın dışında kalanlar dahi onun güçlü etkisini hissetti ve insanoğlunun iyiliği adına çok şey öğrendi. Burada yeni toplumla ilgili detayları vermeyeceğiz, ancak yeri geldikçe İslam'ı temsil eden parlak başarılarla ve onu tanımlayan genel özelliklere atıfta bulunacağız.

(a) İnsan Hakları Fikri: Yeni düzenin en ayırt edici özelliği insan hakları fikrinin doğmasıdır. İnsanın yaratılmışların efendisi ve Allah'ın eserlerinin en üstünü olduğu ilk kez İslam tarafından ifade edilmişti.²² Bu yüzden insanın Allah'tan başkasının hakimiyetini tanıması ve yaratıcıdan başka birine yahut başka bir şeye ibadet etmesi onun vakarına yakışmayan bir şey olarak kabul edilir.²³ Bu yalın ifade köleliğin bütün zincirlerini kırmış ve maddi-manevi bütün kölelik şekillerini ortadan kaldırmıştır.

(b) İnsanlar Arasında Eşitlik: Yeni düzenin ikinci özelliği insanlar arasında eşitliği getirmesiydi. Bu, İslam toplumunun temel değerlerinden bir tanesidir. Allah bütün insanların (yalnızca) kendisinin kulu olduğunu bildirir. Böylece insan soyunun bir üyesi olarak bütün insanlar eşittir ve tek bir evrensel kardeşlikte birleştirilmişlerdir. Bu çağın en büyük değeri, eşitlik ve kardeşlik fikirlerinin düşünce adamlarının zihinlerinin ürettiği bir lüks değil fakat günlük hayatın aksiyomları olmasıdır. En küçük ve en aşağılık olan, en yüce ve asil olana karşı gelebiliyor ve en sıradan adam küçük bir hak için halifeye meydan okuyabiliyordu. En sıradan yurttaş güçlü valiler ve meşhur komutanlar huzurunda korkmadan doğruyu söyleyebiliyor ve adalet talep edebiliyordu. Halid bin Velid, Sa'd bin Ebi Vakkas, Ebu Ubeyde, Amr bin As ve Abdullah bin Mes'ud gibi tarihin şanlı kişileri yasayı çiğnedikleri için alaşağı edildiler. Kişinin değeri ve itibarı sahip olduğu maddi servet ile değil karakteri ve yeni düzenin dayandığı ilkelere olan sadakati ölçüsüyle tanımlanmış ve tesbit edilmiştir. Olağan vatandaşlık haklarına gelince herkes hatta gayri müslimler dahi bu haklardan tümüyle istifade etmişlerdir.

(c) Vicdan Hürriyeti: Hz. Peygamber hayatta iken bütün Arabistan O'nun otoritesi altına girmişti. Fakat aslında Arabistan'ın tamamı ne İslam'ı kabul etmiş ne de Hz. Peygamber yönetimine gerçek manada boyun eğmişti. Kendilerini sahte peygamber olarak ilan eden birçok isyancı vardı, bunun yanında Yahudi ve Hristiyan topluluklar da mevcuttu. Birincisi Hz. Ebubekir, ikincisi ise Hz. Ömer tarafından ayıklandı. Bunların ayıklanması hayati önem taşıyordu çünkü Arabistan, İslam fidanının yetişeceği toprak olacaktı. Bu yüzden muhalif unsurların onun sınırları içinde yeşermesine ve onu içten içe baltalamasına izin veri-

²² Tın 95: 4.

²³ İsrâ 17: 23.

lemezdi. Caetani, Margoliouth, Hitti ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi Arabistan dışındaki fetihlerin hızını daha çok ganimet ve yağma, ya da yabancı toprakları zaptetmek amacı değil Müslümanların dini tebliğ gayreti belirlemiştir. Bu isimlerin dile getirdiği sebeplerin fetihlerdeki varlığı tamamen reddedilemez fakat Raşid Halifeler döneminde gerçekleştirilen büyük fetihlerin arkasındaki esas itici gücün bunlar olduğunu gösteren hiçbir tarihi kanıt mevcut değildir. İslam ruhu dönemin Müslümanları için en değerli şeydi. Ne var ki burada bilinmesi gereken en önemli şey Müslümanların hiçbir halkı yahut topluluğu İslam'ı kabul etmeleri için zorlamadıklarıdır. Müslümanlar fethedilen topraklarda yalnızca şeriat hükümlerinin uygulanması için gayret göstermişler, böylelikle yeni dinin tasavvur ettiği yeni toplumu inşa etmişlerdir. Herkese tam bir vicdan özgürlüğü tanınmıştı. Hatta Müslümanların dahi kendi içlerinde birbirlerinden tamamen farklı fikirlere sahip olmaları hoş görülmüştü. Aynı şekilde halifelüğün gayri müslim tebaasının da kendi inançlarında kalmalarına ve saygın birer vatandaş olarak yaşamlarını sürdürmelerine müsaade edilmişti. Dönemin ekonomik faaliyetlerinin çoğunun gayri müslim tebaanın kontrolünde olması tarihteki paradokslardan biridir, zira yönetici sınıf konumundaki Araplar fetih ve idari işler dışındaki işleri yapmaktan nefret ediyordu. Bu dönemin ayırt edici tek özelliği yalnızca din özgürlüğü değildi, fakat İslam'ın temel prensipleri ile çelişmediği sürece herkese her türlü özgürlük tanınmıştı.

(d) İnceleme- Araştırma Özgürlüğü: Araplar cahil bir halktı, ancak bir dünya imparatorluğu inşa ettikten sonra sahip oldukları bu mevki sadece gücü değil bilgiyi de lüzumlu kılıyordu. Bu yüzden kendilerini yeryüzünde yeni düzeni daha ileri taşımalarına yardımcı olabilecek her şeyi araştırma ve incelemeye verdiler. Grekler, Farslar, Hint ve diğer komşu halklardan yönetim sanatı, uluslararası ticaret ve ilişkilerin yöntemlerini, ve tarih, biyografi, edebiyat, tıp vb ilmin diğer faydalı dallarını öğrendiler. Raşid Halifeler dönemi herhangi bir alanda önemli bir alim yetiştirmemişti fakat bu dönem, hicretin ikinci ve üçüncü yüzyıllarındaki entelektüel dehanın nefes kesen patlamasının tetikleyicisi olan asil ruhu doğurmuştu. Araştırma ilkeleri bu dönemde belirlenmiş ve doğru bilgi ve araştırmanın gerçek itibarı bu dönemde tanınmıştır. Aynı şekilde bu, Müslümanların dünyanın her yerine doğru atılmasına, tamamını fethetmelerine ve farklı toprak ve iklimlerde Allah'ın eserlerini görmeleri için esin kaynağı olmuştu. Diğer bir deyişle bu anlayış, Batı'da Puvatya Savaşı ile, Doğu'da Çin Seddi'ne dayanarak ve Hindistan'ın kuzey batısına kadar yayılarak bitkin bir halde duran fetihlerin hızına dizginlenemez bir ivme katmıştı.

(e) Yeni Ahlak Düzeni: Her şeyden önce bu çağ alt tabakadaki insanlara değer kazandıran yüksek bir ahlaki düzen getirmesiyle fark edilir. Bir bütün olarak Müslümanlar doğrulukta, sadakatte, cesarette, dürüst iş yapmakta ve adalette bütün dünyayı kendilerine hayran bırakmıştı. Allah'tan en çok korkan, yeryüzünü idareye layık tek halk olarak tanınmışlardır. Müslümanların bu geleneksel karakteri Kur'an öğretisi ve Hz. Peygamber'in sünneti ile beslenmiş ilahi bir karakterden kaynaklanmaktaydı. İran, Suriye ve Mısır'ın birçok bölgelerinde olduğu gibi Müslümanların düşman topraklarına girmesiyle idareci sınıfın Müs-

lûmanlara karşı durduğu fakat halkın kucak açtığına dair tarihte çok örnek vardır. Bundan başka İslam orduları stratejik amaçla Hristiyan topraklarını boşalttıklarında buradaki Hristiyanların iyiliksever efendilerinden ayrıldıkları için ağladıkları ve yeniden dindaşlarının boyunduruğu altına girmekten korku ve endişe duyduklarını gösteren olaylar da mevcuttur. Bu ahlak düzeni sadece siyasi ve dini alandaki adalet anlayışı sebebiyle değil fakat tekamül ettirdiği hayat numunesi sebebiyle de hayranlık uyandırıyor.

(f) Mucize Çağı: Kısa süren Raşid Halifeler döneminin zihinlerde ve sosyal hayatta ortaya koyduğu değişiklikler o kadar harikulade ve şaşırtıcıdır ki Arapların kendisi bile buna hayret etmektedir. Ünlü Fransız Tarihçi Renan, Romalı ve Bizanslıların beş yüzyılda ulaştıklarına Araplar bir nesilde yetişmişlerdir demektedir.²⁴ Gerçek şu ki dünya hala bu büyük inkılabı hayrandır.

Kaynaklar

- » AHMED EMİN, *Duha'l-İslâm*, Beyrut, 1954.
- » ÂLÛSÎ, *Bülûğu'l-Erab fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*, Thk. Muhammed Behce el-Eserî, Beyrut, trs.
- » CORCİ ZEYDAN, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Kahire, 1902-1906.
- » DEMİRCAN, Adnan, *Cahiliye Arapları*, İstanbul, 2015.
- » FAYDA, Mustafa, "Câhiliye", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 17-19
- » İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Lübnan, 1970.
- » KAPAR, Mehmet Ali, *Hz.Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul, 1987.
- » MES'ÛDÎ, *Murûcu'z-Zeheb*, (nşr.C.Pellat), Beyrut, 1996-1997.
- » SAFVET, Ahmed Zeki, *Cemheretu Hutabi'l-Arab fî Usûri'l-Arabiyyeti'z-Zâhire*, Kahire, 1962.
- » ŞAH VELİYYULLAH DİHLEVÎ, *Huccetullâhi'l-Bâliğa*, Beyrut, 1992

²⁴ Corci Zeydan, c. IV, s. 17.